

ЛІТЕРАТУРНА І НАУКОВА УНГАРИСТИКА ІВАНА ФРАНКА

Володимир Погребенник

(Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Київ,
v_pohrebennyk@ukr.net)

Abstract

In the article, Ivan Franko's Hungarian themes/motives are constituted (ideas, symbolic details and other) in the text of *The clean race* short novel. The author of article interprets both historical and literary senses of I. Franko's scientific Hungarian studies, dedicated to the old time and actual new events & problems in Austrian-Hungarian monarchy of the middle and end of XIXth century. Moreover, the article analyses the specifics of reception and usage of I. Franko's ideas of harmonisation of the international relations between Hungary and Ukraine.

Keywords: hungaristics, dialogue, literature image, discussion, history, political aspects, humanism.

Відгомони тем світової культури включають у літературній і науковій спадщині Івана Франка, громадянина Австро-Угорської монархії, діалогічні “виходи” у світ унгаристики. Спілкування митця з мадярською літературою не було активнішим, ніж його контакти, наприклад, із австрійською, що зрозуміло вже через мовний фактор. Однак воно відбулося, мало свої осяги. Наприклад, у галузі перекладу – україномовну вправну інтерпретацію І. Франка художньої прози угорців Кальмана Міксата (повідання *Як Юрко купував косу*) і Віктора Ракоші (*Історія осла*). Вже у ранньому романі Франка *Петрії і Довбуцуки* образ-імідж Угорщини втілює той край, якого за потреби чи небезпеки гірськими дорогами дістаються українські верховинці з Карпат. У царині оригінального письменства осягом угорсько-української теми є оповідання *Чиста раса* (1896). У ньому в оригінальний спосіб зінтерпретовано угорські й українські реалії; цим твором автор оприявнив своє ставлення до абераций у міжнаціональних взаєминах Австро-Угорщини кінця ХІХ ст.

Незвичайне оповідання розпочато у манері подорожніх нотаток, а завершено у ключі репортажного повідомлення про кримінальний злочин. Із угорським світом текст єднає маршрут переїзду персонажів залізницею Будапешт – Мішкольц – Шаторальяуйгель, гео-

графічні й інші реалії (Ніредьгаза, Тісса-Есляр, Банат, Альфельд, газета *Pester Lloyd*). Це також гучна подія серед 1890-х рр.: судовий процес за звинуваченням євреїв тісса-еслярської громади у ритуальному вбивстві християнської дівчинки. До царини художньої унгаристики належать також виразні етнообрази (чистокровні мадяри пан З. і його син-гімназист, буцімто “расовий мадяр” лакей Янош), зміст спілкування інтрадієгетичного наратора з паном З.

Через “немтудом” розповідача, котрому угорська мова кожною десятою фразою нагадувала “поламане наше – Едь, Федь, та не тедь!” (Франко 1979: 15) діалог вівся по-німецьки, здебільшого у форматі дискусії. У його перебігу З., “потомок старої шляхти” і дідич із “дальшого комітату” під Ніредьгазою, розкрився як угорський патріот, що пишається залізницею і паровими плугами серед пушти, конфесійним законом і цивільним шлюбом, диспутами в робітницьких товариствах. Дідич постає і люблячим батьком, комунікабельною людиною та речником цивілізації. Він не може “нині в цивілізованій Угорщині ХІХ ст.” уявити щось таке, як еслярський процес. Персонаж слушно оцінює його як пляму на історії Мадярщини або й як “байку”, в котру ніхто не вірить. З. радіє “розвоєм, почуттям зростаючої сили мадярської нації, йому невідомий інший край, де би хвиля прогресу так сильно захопила весь народ, як в Угорщині” (там само, 16).

Критичні закиди свого поінформованого опонента, наприклад, щодо диких бунтів альфельдських рільних робітників, З. із порога відкидає. Він по-шовіністичному визнає нецивілізованими тільки не мадярів. Нецивілізованими в його очах є тільки “приблуди” і “дич”, як він охрестив словаків із руснаками, – цих “вольних горожан вольної угорської держави”, зразу парирував наратор. Інша річ, що ватаги згорблених заробітчан із України, які пішими ватагами добираються вздовж залізниці, щоб не заблудитися, до Банату, таки дійсно скидаються на напівдиких кочівників. Це болить мовцеві, викликає співчуття й у незіпсутого хлопця-гімназиста.

У дідича ж така правда дійсності народжує тільки расову сегрегаційну теорію. Расами, що вже пережили себе, він оголошує не тільки євреїв – цю націю він по-антисемітськи називає “мішаниною з самих найнужденніших рас, із слов’ян, румунів, циганів і мара знає з чого” (там само, 23), – а й “руснаків”. У його викривленій і тенденційній візії ці останні дикі, нездатні до цивілізації, вимираючі, мов ін-

діанці, у “резерваціях”-комітатах Угорщини. Русинів начебто “ніякий розвій не торкається, над ними страчена всяка культурна робота” (там само, 22) – і це у час національного відродження Західної України, здобутків радикальної партії Франка-Павлика тощо. Репліка *Вони мусять вигинути та й годі* засвідчує свідомість хай іще не великодержавного, проте шовінізму. Не дивно, що він відкидає мадяризацію “руснаків”. Адже це значило б “мішатися з ними”, тобто чинити найтяжчий злочин супроти чистоти мадярської раси – як бачимо, І. Франко випередив час своїми проєкціями у катастрофічну расову теорію німецьких націонал-соціалістів ХХ ст.: “Мішатися з тим безхарактерним, індолентним, некультурним народом – се ж підкопування нашої власної будучини” (там само).

Несправедливість тверджень З. – кривда супроти українського народу, що втратив державність. Адже такими мадярськими ідеями й діями нація була покладена “на етаті вимирання”. Перебіг подій розкрив трагічну короткозорість, політичну і людську, пана З., який вважає: чиста раса “в крові грає”, як у коня, а її утіленням бачить улюбленого лакея Яноша, в якого угорським були тільки хвацькі вуса й одяг.

Генералізований автором твору “вивішений” патріотизм і демократизм дідача, який втрачає рештки читацької первісної симпатії, не витримує випробування. Маємо на увазі епізод зі старим євреєм, коли здається доброзичливо налаштованому панові вривається терпець. Не виніши “гризького духу” “жидівського” тютюну, пан, котрий раніше пригостив єврея сигарами, люто викидає у вікно його місяжну люльку. Тож надію на гармонізацію життя краю Франко покладає не на графа й угорську аристократію, а – латентно – на гідну “молоду Угорщину”. Тобто таких її представників, як дідичів син із “кружка трохи вільнодумніших хлопців”. Ці гімназисти читають, сходяться дебатовати, протиставляючи себе “гнилі” “нашої молодезі, особливо з заможніших верстов” (там само, 24), виявляються інтуїтивно зіркішими у поцінуванні людей.

Побоювання паничем лакея і, навпаки, залюбленість пана у його “вірності”, характерний опис зовнішності Яноша з його “людодідським усміхом”, а також несподівано виявлений розповідачем, але приховуваний лакеєм факт володіння його німецькою мовою, – все це виконує у сюжеті оповідання антиципаційну функцію. Розсипані тек-

стом “маркантні семи” (С. Андрусів) передують майбутній трагедії і натякають на помилки пана З. у його розумінні людей і націй: “тільки мадярська нація плодить таких людей, а маючи таких людей, вона може надіятися великої будучини!” (там само, 26). Трагічні події подано через лаконічне й безсторонне відтворення газетної інформації: батько і син З. не потрапили додому. Їх пограбували і вбили слуги, ватажком яких був Янош – людина невідомого походження і підступний бандит у дійсності. Характеру іронічної епітафії над некритично сприйнятими абераціями й поширеними ілюзіями набули заключні слова твору “Нема то, як чиста мадярська раса!” (там само, 27).

Край Арпадів, його мешканці і питомі культура, зокрема угорський народний епос, привертали увагу Івана Франка як перекладача та дослідника (історика, культуролога, фольклориста). Про це говорить, зокрема, його студія + публікація *Угорська національна сага* (1914). Вона апелює до найдавніших літописів і фольклорних звісток. Стосовно угрів, котрі, пише Франко, на початку IX ст. пройшли через “нашу територію” й оселилися в країні, з якої було “виперто або в якій винародовлено одну досить велику парість руського та більшість моравсько-паннонського племені” (Франко 1977: 420), головними з джерел є латиномовні. Це угорський хроніст Симон із Кейзні з XIII ст., безіменна хроніка з наступного століття, джерела Анонімуса, Івана Туроція та Антона Бонфінія.

І. Франко-медієвіст знав вирізнені істориком угорського письменства Ф. Гольді десять саг “гунського циклу” та три староугорських перекази. В їх центрі – перший ватажок мадярів Альм, перехід угрів із Семигорода та здобуття Панонії, а також історія угрів перед християнством. На основі праць Бонфінія і Прая український письменник вільно переробив віршем низку старомадярських оповідань, не змінюючи їх змісту чи імен. Перший сюжет, “Альм – угорський воєвода”, відтворив рух на захід незліченного люду союзних племен на чолі з “гетумогер”, “сьома героями найчільнішими”. Серед них вирізняється Альм – “син Угека воєводи”, “провідник у кождім бою / І порадник в кождій раді” (там само, 422). Його військо переплило Етиль, тримаючися за кінські хвости. У поході, під час якого, за скотарським звичаєм, воно живилося сушеним м’ясом і рибою та кобилячим молоком, мадяри минали міста аж до руської “Сузудалі”.

Наступна історія – “Альм під Києвом”. Тут описано рух мадяр під Київ, побіля якого мадярські воєводи забажали завоювати “многочудну руську” землю. Перемовини з руськими князями, в перебігу яких пришельці вихвалялися походженням від Аттіли, правнук якого Альм повинен стати “паном самовладним” Русі, успіху не мали. Автор віршової переробки наголосив у картині наради патріотичну свідомість київського князя, воєвод, бояр і міщан. Внесення з руської літописної традиції поетизують намір автохтонів радше наложити головою, як без опору “втеряти” Батьківщину любу. Хоча руські та союзні їм куманські князі битву програли, проте сторони дійшли мирної згоди. Поет слідом за Анонімусом і Праєм пояснив виникнення неочікуваної приязні у заключному сюжеті “Як Альм пропав”.

У творі загадковий сивий дід віщує Альму прийдешнє (в Анонімуса порада надходить від русичів). Старий віщун порадив уграм задля досягнення мети залишити Київ, йти за Галич і шукати нової “вітчини” біля паннонського замка Гунгу. Відповідно до оригіналу І. Франко змалював прибуття угрів у Карпати. Зникнення ж Альма біля вогнища жертвовного стовпа, недоладне у переказі Прая, український автор (у дусі цитати зі статті Дори д’Істрія *Народна поезія мадяр* із журналу *Revue des deux Mondes*) зобразив аналогом того, як шезли Мойсей чи Ромул у переданнях їх народів. Перевівши військо через Карпати, Альм приносить жертву, передає владу сину Арпадові й зникає. І. Франко розкрився у статті водночас як письменник і вчений-полігістор. Зокрема, він виявив анахронізми у хроніста короля Бели, “перевів” зображувані події через свідчення Константина Порфірогенета й Альмуція, Іпатіївський літопис.

Продуктивність порівняльної методи І. Франка, історичної й культурної, виявила і польськокомовна стаття “*Пся крев*” і “*неся віра*” (1895). Її засновано на припущенні: назву *progenies canina* (“собаче плем’я”) страшних тоді угрів у *Gesta Romanorum* зумовлено тим, що у давніх мадярів існувала традиція про їхнє походження від собаки. На користь цього свідчать легенди про Аттілу, “який вважається предком угрів і якого уявляли як короля з собачою головою” (Франко 2008: 529–530). Розповідь про те, як угри не могли погодитися, кого обрати королем, і постановили: ним стане той, хто першим увійде до виборчої зали, тож мусили коронувати пса, фігурує у Саксона Граматика, потім у Кірхбаха і Паулі, у гербовниках Папроцького і Потоцького.

На широкому порівняльному матеріалі традицій індіанців і ескімосів, японських айнів, нікобарців та інших етносів цей генеалогічний сюжет оприявлено ще у двох відомих статтях І. Франка – “Угорська казка” Вацлава Потоцького і “пся крєв” та в її продовженні “Походження Аттіли”. Апеляція до Папроцького в першій із них тягне за собою поклик на угорського історика Анонімоса, канцлера короля Бєли, та його хроніку про походження угорців зі *Scriptores rerum Hungaricarum*.

Частина І “Причинків до історії України-Русі” в ключі унгарології привертає увагу розкриттям питання, хто такі семигородські секлєри. Національна угорська традиція бачить їх потомками гуннів Аттіли. На підставі опрацювання авторитетних джерел, зокрема, візантійських і малярських літописців (Туробій), праці німецького вченого Ю. Прая Франко розкриває їх історію. Етимологію назви Szekely він вивів од zekel (сидіти). Тобто секлєри – це “осадники”, гранична сторожа.

Розвідка *Найстаршї традиції Київської землі* (1912), посилаючись на літопис Амартола, відтворила минуле угрів, їх стосунки з візантійцями. Із угорських королів у Франкових *Студіях над народними піснями* найчастіше згадується Матяш Гуняді та Матвій Корвін – у контексті битви під Варною 1444 р. і славетної бібліотеки, а також його батько. За хроністами Мєховітою і Бєльським І. Франко навів різні версії походження Яноша Гуняді. Згідно з авторськими примітками це начальник війська у битві з турками, відомий особистою відвагою і здібностями. Його битва з султаном Мурадом описана слідом за Бєльським і Кромером у тій частині Франкових “*Студій...*”, яку названо *Смерть королевича у битві з турками*. До давнини відсилає й незакінчена праця українського вченого-унгаролога *Народні повір'я, пов'язані з народженням дитини*. У ній при декодуванні дуалізму ставлення деяких народів, як єврейського, до “женщин”, буцімто нечистих і негідних уходити до святині, І. Франко навів звісну малярську поговорку “жінка – хороший звір” (Франко 2008: 580).

У студії-публікації *Зразок угро-руського малярства і москвофільства з початку ХІХ в.* (1895) І. Франко зосередився на панегірику *Рускіє Музи! С Карпатских снідите гор...* (1805). Його адресовано політичному і культурному діячеві, меценатові й письменнику графу Францові Сечєні, “угорському Аполло” у візії поета. У ньому автор

Й. Левицький створив ранній імагообраз Угорщини в українській новій літературі. Це наддунайський “преблаженний край, де стоять Пешт і Буда, «пишна палата» короля Матвія I Корвіна”. І. Франко аргументовано приписує авторство твору угроруському патріоту, русину й “общероссу” будапештському цензоріві Тарковичу.

Інший “угорський слід” науковця І. Франка, стаття *Кошут і Кошутська війна*, пов’язана з постаттю творця політичної історії Європи ХІХ ст. Цього ідеолога проголошення незалежності Угорщини 1849 р. автор порівняв із Гарібальді й Мацціні, “з якими так часто любить порівнювати його мадярська національна гордість” (там само, 430). Для об’єктивізації такої оцінки залучено капітальну монографію австрійського історика М.-Ф. фон Кронеса, де відзначається успіх Л. Кошута серед народних мас, але йдеться і про його “марнославно метушливість” як державного мужа, прагнення “в усьому панувати”. Кошут мав талант політичного віртуоза й ораторського генія, однак і не політичний характер. У статті наведено “гончий лист” австрійського уряду з докладним описом зовнішності Кошута (див.: там само, 432).

Серед українців Галичини “невеличку епопею Кошута” спопуляризували народні пісні про прихід російського війська на придушення його повстання, про битву під Коморном. Українські пісні пов’язують “кошутську війну” зі знесенням панщини, як наведений № 2 варіант А зі збірника Я. Головацького. Вони фіксують, як царські “канони” прогнали “веньгерщину” і Кошут “йик курка” мусів утікати зі свого “орсагу” під турка. Присутнє у них і благання до Бога відігнати біду – “силу москалеву” – від порога своєї землі (варіант В, запис Ц. Бурачинської із Криворівні), а також вираз симпатії до голодуючої й смутної “Кошутувої пані” та її дітей (варіант Б № 7, запис Тита Реваковича з Дрогобиччини).

Оглядаючи 1897-го р. у *Записках НТШ* зміст мюнхенської газети *Allgemeine Zeitung*, І. Франко зреферував (*Beilage zur Allgemeine Zeitung*, 1897, I) допис проф. Фельдеша з поясненням причини “дуже слабкої позиції наук” в Угорщині. Це пояснюється малою кількістю мадярів, “загісненням всієї духової продукції в рамки мадярської мови” (Франко 2010: 65). Відтак – браком контакту й кругозору, буцімто чималою кількістю плагіаторів серед угорських вчених, їх погонею за посадами, непотизмом, відсутністю приватних бібліотек і нехіттю до

книжок, узагалі малою пошаною до науки. “Угорська академія була заснована для скріплення мадяризму, університет важний суспільності тільки як фахова школа” (там само). Показово, що цією статтею Франко пояснив і “ту посуху на духові сили і духову енергію, яка характеризує нашу угро-руську інтелігенцію” (там само, 66).

Коло ідей оповідання “Чиста раса” продовжила і доповнила стаття того ж 1896 р. *І ми в Європі*. Цей “протест галицьких русинів проти мадярського тисячоліття” авторства І. Франка та В. Гнатюка часопис *Житє і слово* опублікував за підписом “Русько-українська молодіж академічна, комітет для справ угро-руських” із вказівкою ще 21 підписанта. Приводом для статті послужив факт урочистого відкриття у Будапешті під егідою Угорської академії наук кімнати, присвяченої Й.В. Гете. Під час святкування президент Академії граф Зічі поділився надією, що тепер Європа, побачивши вшанування німецького генія, “перестане поприкати нас національною нетерпимістю та шовінізмом” (Франко 1986: 339).

Аргументація незбінного погляду з Галичини починається з констатації: український народ теж живе в Європі і був “діяльним співробітником європейської цивілізаційної праці ще в ту пору, коли предки нинішніх мадяр були пострахом Західної Європи” (там само, 340). Заступаючи Європу перед навалами азійських варварів, цей народ не втратив почуття єдності й кровного зв’язку з “європейським цивілізованим світом”. 500 тисяч русинів із північних комітатів Угорщини – частина 25-мільйонного народу. До XVI ст. вони були вільними людьми, “тішилися значною автономією”. Проте мадярські верхи почали витискати русинів, переслідувати їх за віру. Вороже ставлення уряду змінилося за правління Марії-Терези і Йосифа II, коли уможливлено освітній і науковий розвій русинів. Однак із 1825 р. угорці почали активну мадяризацію. Тому не дивно, що у революцію 1848 р. русини більше стали на боці австрійського уряду, хоча тихцем було їх “немало й по стороні мадярів”. За дуалізму Ф. Бейста мадяризація неугорських народностей Транслейтанії перетворилася на ще “безмірно сильнішу і брутальнішу”. Як наголошують автори, нищити русинів зробилося немов “патріотичним обов’язком мадярським”, нехай це і вело за собою “економічну руїну, духовну темноту і безпомічність ...маси народу, виключало від цивілізаційного розвою і поступу цілі обширні комітати”. Князі церкви, як наводять автори

промовисті факти, побоялися розіслати своєму духовенству програму свята Берестейської унії тому, що вона була українською мовою!

Тож не дивно, що на Закарпатті у парафіяльних школах навчалися самі ревні мадярони, що у бурсах для сиріт священників виховували мадярів, хоча засновувались і утримувались ті заклади українськими фондами. Священники не гребували засвідчувати в часописах свої церковні проугорські проповіді, щоб одержати з мадяризаційного фонду 10–15 гульденів. Ці факти, певно, невідомі Зічі, твердять адресанти, бо інакше він не покривав би іменем Гете “безодню морального здичиння” (Франко 1986: 45). Так само інтелігенцію, особливо сільських учителів, наскрізь помадярщено. Вони цураються рідних мови і народу, стали його ворогами-перевертнями, прислужниками без етичного почуття. Чи така має бути в Угорщині пошана до ідеалів Гете, нериторично запитують автори...

Угорська “толеранція” доходила до того, що мадяри не дозволяли угорським русинам отримувати навіть дитячі українські часописи з Галичини, комунікувати з братами з-над Черемоша, відбирали приватні листи. Такого не робилося і в абсолютистській Росії, до того ж “з таким цинізмом, а особливо з устами, повними грімких фраз про свободу, толеранцію і цивілізацію” (там само, 346). Серйозними є звинувачення в численних порушеннях прав русинів при виборах. Автори ставлять на карб мадярській владі спробу “знищити всякі сліди Русі на Угорщині через урядові накази перейменувати не тільки назви місцевостей, сіл і осіб, а й імена і прізвиська. Не дивно, що через економічні причини, податки й екзекуції руснаки шукають рятунку за океаном, де «показуються» найменш цивілізованими. Здобує ними прозвище «Hungarian» стало синонімом такої «нехарності, зледащілості і рабської приниженості, до яких в Америці не доходили ані невольники-негри, ані дикі індіани» (там само, 348). Під тиском цього “обезсилено, зубожено, отемнено, обдерто з усіх найкращих здобутків цивілізації великий і живий відлам українсько-руського народу, ...заткано уста, щоби криком розпуки, стогоном потоптаной і зневаженої гідності людської не псував гармонії пишних торжеств тисячоліття мадярської єдності і мадярської слави» (там само, 349).

Важлива заключна частина статті *І ми в Європі* – самохарактеристика її авторів. Вони не є ворогами мадярської нації, навпаки, високо ставлять її енергію в боротьбі за свої права, її геройство

у тяжкі часи: “ми шануємо її заслужених мужів”, її талановитих письменників і політиків. Знаменитий угорський письменник Етвеш накликав своїх земляків до “справедливого і гуманного трактування угорських русинів” (там само), нагадування депутата Угрона: той, хто порушує права народностей, є злочинцем супроти спільної вітчизни. Тому, бажаючи угорській нації найкращого розвою, автори стверджують: по трупах інших народностей вона рухатиметься до згуби, а не до поступу.

Українці Галичини не проти того, завершується полемічний виклад, аби їх закарпатські брати були добрими мадярськими патріотами. Але вони не можуть не бути свідомими русинами, а свобода Угорщини не має стати путами, що сковують уста і душу. Тож цей протест перед Європою і чесними мадярами спрямовано проти “брутального винародовання”, “духовного стемнювання” й “безсовісного надуживання” високих слів (там само, 350). Фіналом статті є заповнення-клятва: “не перестанемо боротися з теперішніми порядками в Угорщині, не гідними краю європейського, не перестанемо всякими легальними способами розбуджувати серед наших угро-руських братів руського народного почуття” (там само).

Таким чином, літературна і наукова унгаристика Івана Франка показує його широке коло зацікавлень у дослідженні проблематики історичного співжиття угорців із українцями від прадавньої доби до актуальних аспектів міжнаціональних взаємин кінця XIX ст. Як перекладач він знайомив українських читачів із новинками угорської літератури, як оригінальний письменник висловив щирі симпатії молодому поколінню вільнодумних синів Угорщини. Енциклопедична обізнаність із угорським народним епосом, симпатії до героїв народу-сусіда, як Л. Кошут, біль за упослідженість рідного народу, гуманне обстоювання справедливості у трактуванні владою угорських українців, демократизм разом із європеїзмом – такі риси визначили вагомість і позачасове значення літературної та наукової унгаристики Івана Франка.

ЛІТЕРАТУРА

- Франко, І. 1977, *Зібрання творів: у 50 т., т. 10*. Київ: Наукова думка.
- Франко, І. 1979, *Зібрання творів: у 50 т., т. 20*. Київ: Наукова думка.
- Франко, І. 1986, *Зібрання творів: у 50 т., т. 46, кн. 2*. Київ: Наукова думка.
- Франко, І. 2008, *Додаткові томи до зібрання творів у 50 т., т. 53*. Київ: Наукова думка.
- Франко, І. 2010, *Додаткові томи до зібрання творів у 50 т., т. 54*. Київ: Наукова думка.